

Передмова.

„Король Лір“ — без сумніву найвеличнійша і для загалу найбільше зрозуміла трагедія Шекспіра. Її тема вічна, як невдячність належить до вічних прикмет чи хиб людської душі. Та ніколи перед тим ані потім ця тема не була трактована так широко, вичерпана до такої страшної глибини і освітлена таким ярким та високим промінєм. Невдячність дітей супроти батьків, се перший, фатальний вилом у етичній ладі світа; раз зроблений сей вилом, у нього паде все, чим стоїть суспільність, пануть найніжніші звязки, що лучать брата з братом, жінку з мужем, підданого з володарем. Тільки збережене почутє любови та вдячності являєть ся основою нової відбудови того морального світа; тільки любов і прощенє провин вольних і невольних може вести людей далі, до кращої будущини. Отсе те основне філософічно-етичне тло, на якому розвиває ся величя Шекспірова трагедія. Раз звихнений порядок морального світа так само як звихнена рівновага в фізичнім світі веде до катастрофи, до руїни, що сліпо, без милосердя пожирає злих і добрих, винуватих і невинуватих; відки вийшло звих-

нене, з серця, з найглибших поривів душі, відти мусить вийти й противвага, реституція та поєднане, — і все те Шекспір у своїй трагедії виводить нам перед очі в цілім ряді живих, ярих, з незрівнаним майстерством нарисованих фігур.

I. Жерела „Короля Ліра“. Тему для сеї трагедії взяв Шекспір із того самого жерела, відки вже давнійше привик був брати теми для своїх історичних драм про боротьбу Білої й Червоної рожі, відки недавно перед тим узяв був тему для свого „Макбета“ — з хроніки Голіншеда. На підставі давніших літописий оповідає Голіншед ось що: В часі, коли в Юдеї панував король Йоас, отже звиш 800 літ перед Христом, панував у Британії король Лейр, син Бальдуда. У нього були три доньки: Гоноріля, Рагана і Кордейля. Дійшовши 80 літ від роду король забажав скинути з себе тягар панованя і запитав раз своїх дочок, котра любить його найдужче. Старші почали навипередки говорити йому про свою любов, а наймолодша, яку батько найбільше любив, сказала, що любить його так, як дочці слід любити батька. Розсерджений король зрік ся наймолодшої доньки і відіпхнув її від себе, а двом старшим розділив свою державу і видав їх за муж за двох славних князів. Наймолодшу взяв за жінку один італійський князь. Король іде жити до найстаршої дочки, та швидко перекоує ся, що вона дурила його і у неї нема й крихти прихильности до нього. Середуша дочка показує ся ще гіршою. Тоді король утікає до наймолодшої доньки, ся приймає його дуже радо, а її муж збирає військо, видає війну обом старшим королівнам, побиває їх і садить Лейра знов на британськiм престолі. Лейр панує щасливо ще два роки. По його смерті Кордейля одержує його корону в р. 54 перед основанем Риму, в тім

самім році, коли в Ізраїлі панував Єровоам, а Узія в Юдеї. Вона панує спокійно 5 літ, але по смерті її мужа проти неї бунтують ся сини Лейрового брата, руйнують значну часть її краю, беруть її саму в неволю і держать її під сильною сторожею. „Маючи мужнього духа в собі вона не могла витерпіти сього і наложила сама на себе руку“ — так кінчить своє оповіданє літописець.

Ми сказали вже, що Голіншед не перший втягнув се оповіданє в англійську хроніку, але взяв його із старших літописців. Першим таким літописцем був Готфрід із Монмута, що в половині XII в. зладив свою „*Historia Regum Britanniae*“. І тут Лейр — стародавній кельтський король, основник міста Лейсестра; і тут його дочки називають ся Gornorille, Ragan і Cordeilla. Готфрідову латинську хроніку переробив у XII в. Нормандець Вас (Wace) на старофранцузьку романтичну поему пн. „*Le roman de Brut*,“ і через сю поему історія короля Лейра ввійшла в круг кельто-романських поетичних тем. В р. 1205 англійський поет Layamon написав на основі Готфрідової хроніки англійську поему „*Brut*“. Але й Готфрід не видумав сього оповідання ані не взяв його, як се думає Брандес,¹⁾ із валлійської устної традиції, тай не має вона такого „визначно кельтського характеру“, як думає сей критик. Кельтські тут що найбільше імена. Сама історія у всьому головному була вже готова швидше і являєть ся нам у славній середньовіковій збірці „*Gesta Romanorum*“ з закраскою — греко-римською. Лейр там називаєть ся Теодозієм; він, що правда, не віддає свого царства донькам, але його прогонить із його царства король єгипетський. Старші доньки, яких він

¹⁾ G. Brandes, *Shalle speare*, 637.

збогатив, не хотять допомогти йому; чинить се лише молодша, яку він укравдив за її ніби то меншу любов до нього. Але й грецька форма оповідання була тільки перехідним ступнем; первісне жерело його, так як і більшої частини оповідань „Gesta Romanorum,“ пішло з Індії, як се виказав М. Драгоманов у спеціальній, гарній розвідці своїй „Корделія-Замурза“.¹)

Оповіданє Голіншедової хроніки про Лейра й його дочок було вже й перед Шекспіром перероблене на драму. В р. 1597 була одобрена цензурою, а в р. 1603 надрукована без імени автора драма пз. „Chronicle History of King Leir“. Первісний автор сеї драми зробив із неї шабльонову штуку оснований на інтригах: Лейр інтригує на користь своєї улюбленої дочки Корделі; старші сестри інтригують проти молодшої; французький король інтригує Корделю, стараючись у перевдязі запевнити собі її любов; пізнійше він разом з Корделею, знов перебрані обое за селян, ідуть до Англії відшукувати вигнаного Лейра і стрічають його на дорозі. Автор бере казковий мотив, але силується латати його несутвореності мотивами буденного життя: і так Лейр зрікає ся панованя з жалю по страті своєї жінки. Щоб показати в повні жорстокість Гонорілі, велить їй той Шекспірів попередник вислати скритовбійця, щоб убити вигнаного короля. Сей бандит уже догонив Лейра, але чудо наворачтає його до скрухи. Конець кінців Корделя й її муж перемагають, розбивають військо невдячних дочок і зятів; Лейр зпоз засідає на престолі, надгороджуючи вірних і караючи лихих. Та хоч яким неглибоким показав себе автор сеї

¹) М. Драгоманов, Розвідки про укра.-нар. словесність і письменство. Том I, Львів 1899, ст 160—165.

старшої драми про Лейра, все таки удались і йому деякі ситуації та риси, якими не погордував покористувати ся й Шекспір. Він перший зазначив різниці в поганих характерах обох старших дочок, давши Гонорілі більше рафінованої злости, а Реґані більше брутальної жорстокости; він випровадив вірного слугу, що з разу остерігає Лейра, а потім прогнаний ним у перевдязі таки служить йому і не покидає його в тяжкій пригоді. Він впровадив лист, який пише Гоноріля Реґані з тим, щоб не приймала батька; йому врешті належить і той рис, що Лейр, пізнавши у прохожій селянці свою дочку Корделю, паде перед нею на коліна, а також те, що прогнаний із королівського двора в бурливу ніч Лейр серед вітру, дощу та громів пізнає своє засліплене та свою несправедливість супроти Корделі. Та проте вартість обох драм — безіменної й Шекспірової — не надаєть ся навіть до порівняня; старша драма по дотепному вислову Брандеса (стор. 639) се так, немов простенька мелодія відіграна одним пальцем на клявішах, а Шекспірова супроти неї, се Бетговенова соната.

Але Голіншедова хроніка і старша драма про Лейра, се не були одинокі жерела Шекспірової трагедії. Щоб розширити рами малюнка, щоб із політичної гри інтриг зробити загально-людський образ, він супротиставив Лірови й його дочкам иншого батька, що також терпить страшенно через невдяку та амбіцію вешлюбного сина, а кривдить невинного шлюбного, від якого про те дізнає любови й опіки, як Лір від Корделі. Історія Гльостера й його синів творить немов резонанс, доповнене історії Ліра й його дочок, а при тім силою контрастів придає ріжнородности драмі та геніяльно звязана з її розвязкою. І сеї історії основу Шекспір не видумав сам, хоча нема її ані

у Голіншеда, ані в старшій драмі про Лейра. Шекспір узяв її з модного тоді пастирського роману „Аркадія“, написаного 20 літ перед тим Филипом Сідні. В тім романі оповідаєть ся, як декілька князів, заскочені бурею, шукають захисту в якійсь лісовій печері. Тут вони застають сліпого старця й молодого парубка, його поводатора. Старий просить парубка, щоб завів його на вершок високої гори, щоб він міг відтам кинути ся в низ і зробити кінець своєму життю. Підслухавши сю промову князі розпитують сліпого, хто він і чому бажає смерті. Старий оповідає, що він уперед був князем Пафлягонії. У нього були два сини, шлюбний і нешлюбний. Звірившись цілком нешлюбному він за його намовою велів слугам вивести шлюбного сина в ліс і там убити його. Пізнійше через інтриги нешлюбного сина він утратив князівство і був осліплений. Він рад би, щоб його шлюбний син жив іще й побачив, на що зійшов його батько. Зворушений сим оповіданєм парубок-поводатор признає ся, що він його син, що слуги не вбили його, що він служив у війську, визначив ся хоробрістю, та почувши про батькове нещастє прийшов сюди, щоб опікуватись ним.

Отсе були головні жерела, з яких Шекспір узяв ся збудувати свій незрівняний архитвір.

II. Час написаня „Короля Ліра“. Як що до жерел, так само й що до часу написаня „Короля Ліра“ нема ніякого сумніву. Стару драму про Лейра, що хоч написана перед 1597 р., була друкована аж 1605 р., міг Шекспір знати ще в рукописі, значить, вона не може нам дати певної вказівки. Важнійша вже та вказівка, що в третім акті Шекспір користував ся книгою Газнета (Harsnet, Declaration of Popish Impostures), де були подані імена чортів, яких називає у своїх

репліках нібито божевільний Едгар. Отже 1604—1605 р. займав ся Шекспір сею темою. Ще ближше означенє терміну а quo дає нам репліка Гльостера в другій сцені першого акту, де говорить ся: „Сі недавні померки сонця й місяця не віщують нам нічого доброго“ і далі згадуєть ся про „махінації, єхидства, зради“. Критики не без підстави добачують у тих словах натяки на сучасні Шекспірови факти, а власне на затьмінє сонця, що стрівожило було Англію в жовтні 1605 та на великий пороховий заговор, відкритий у падолисті тогож року. Отже під впливом тих подій, у пізній осени 1605 р. розпочав Шекспір працювати над „Королем Ліром,“ а завиванє бурі та плюск холодного дощу, які доходили до нього темними ночами, перетворив на страховинні картини розладдя та безмежного горя, що виводить із рівноваги людську душу, доводить її до божевілья або заставляє шукати смерти.

При кінці слідуєчого 1606 року трагедія була вже готова і о Різдві тогож року була уперве виставлена в Уайтчепелі перед королем Яковом. В р. 1607 вона була опублікована і то аж у двох виданнях in 4-о, одно дрантивійше від другого; досить буде сказати, що в обох виданнях більша часть аркушів була надрукована без коректури. Аж у збірнім виданю 1623 р. „Король Лір“ вийшов у більше поправній формі, друкований мабуть із авторького автоґрафу, а бодай із копії значно ліпшої від тої, яку мали видавці в 1607 році.

III. Шекспірове обробленє теми. З звичайною у нього байдужністю до правдоподібности чи неправдоподібности основного мотиву взяв Шекспір і мотив до „Короля Ліра“ живцем із хроніки. Неправдоподібне приняв як дане, не заходячись

мотивувати його. Лір наважився поділити своє царство, віддати по третині держави за гарні слова своїх дочок, вимовлені прилюдно, серед блискучого збору. Розумієть ся — се не реальні відносини; такий поступок компромітує його здоровий розум навіть в очах обдарованих доньок, — так що ж з того? Шекспір бачить несутразність сього вчинка, але приймає його, бо так хоче давня казка. Так само його Гльостер дивно легковірний на підшенті Едмунда, хоча мусів же знати благородну вдачу й чуття свого правого сина. І сю несутразність приймає Шекспір як щось дане. Оба його батьки не виблискують інтелігенцією, але Шекспірови треба було не їх філософії; він рядом страшних подій натягає їх мов струни на арфі, щоб видобути з них найчистіші, найглибші тони людського серця, щоб роздягти королівський маєстат із усіх обслон людської конвенієнції та вишпеканого віками самодурства, і показати в королі те бідне, слабе, глупе людське єство, перед яким не тихне вітер, не лякає ся грім, не має респекту пропасниця.

Шекспір переборщив навіть несутразности свого взірця, щоб осягнути свою мету. Лір у хроніці не віддає дочкам усього царства, тільки віддає дві значні часті; решту вони вже потім відбирають силою. Шекспірів Лір віддає все відразу, без обчислень, без застанови; він так зжився зі своїм королівським маєстатом, що анї не припускає, як із короля сам себе робить жебраком. Він деспот — великодушний і благородний, але деспот, засліплений блиском свого королівства. Він жиє в тій іллюзії, що він як сонце може робити людям добро самим своїм існуванєм та блиском. Остатній акт його королювання має бути вершком великодушности — і наслідком його заслі-

плєня робить ся вершком несправедливости та глупоти. Він відтручує від себе найліпшу дочку і найвірнійшого друга і здає себе на ласку двом блискучим гадюкам. Скаже хто: неможливо, щоб Лір не знав уперед вдачі своїх дочок. Невже неможливо? Алеж деспоти ніколи не знають того ані тих, що обертають ся довкола них. Лір доси був зайнятий королюванєм, ловами, авдиєнціями, — куди йому було до дочок! Він бачив і любив тільки себе самого (як він у перших приливах нещастя часто жалує себе самого!), свою повагу й величність; людини ні в кім він не бачив, не знав ніколи. Про свою жінку він знає лиш тільки, що вона була легальна його дружина; теплійших споминів по ній у нього не лишило ся. Докоряючи дочкам за їх невдяку, він знає лиш одно, за що вони повинні бути йому вдячні: він віддав їм усе своє царство. Ге, як би він був від малечку віддав їм усе своє серце, то може й не було би сеї трагедії!

Шекспірів безіменний попередник зробив із літописної казки про Лейра й його дочок мізерну фамілійну драму: дві невдячні дочки та їх чоловіки кривдять старого батька, та благородна наймолодша дочка й її не менше благородний чоловік надолужують йому ту кривду і карають винуватих. Шекспір зробив із тої теми щось безмірно більше, щось таке, що тільки раз у тій формі і в такім розмірі було зроблене в історії всесвітної літератури: він дав нам не фамілійну трагедію в королівських костюмах, а трагедію самого королівства на фамілійнім тлі. Королівська порфіра приросла до Лірового тіла; він, король у кождім цілю, пробуєчи самовільно скинути з себе ту порфіру, по невчасі бачить, що скалічив себе, зробив себе слабшим, низшим, безраднійшим від уся-

кого звичайного чоловіка, і ся болюча операція доводить його до божевілья. Понавши через каприз таких, яким він сам був до недавна, на дно суспільного ладу, він починає оглядати ся там як у зовсім новому світі і його проймає глибокий жах. Кілько разів чував він перед тим, у теплій палаті, за позачиняними брамами та вікнами, рев бурі, гуркіт грому та хлюскіт зливи, — але доси він не знав, яково то на душі у того, хто в таку пору, голий і голодний мусить блукати по полю, у кого перед носом замикають браму, на кого спускають собак. Доси він судив і рядив, карав і милував, видавав укази та затверджував присуди; тепер, опинивши ся в низу, він починає глядіти на ті державні акти очима нещасного, покривдженого й обездоленого, і приходить до страшного пересвідчення, що властиво „не має в світі винуватих,“ що на пункті людських слабостей, підлот та мерзот карані й карателі, судії й засуджені зовсім однакові, що різниця лише в костюмах, що справедливість, закон, які з перспективи царського престолу видають ся такими ясними та простими лініями, з низу являють ся страшенно ломаними. І чим же в таким разі буде ота королівська власть, що була доси житєвою атмосферою Ліра? „Дай мені поцілувати твою руку,“ — говорить до божевільного короля сліпий Гльостер. — „Чекай, нехай обітру її“ — відповідає Лір, — „вона смердить трупом“.

Королівський маєстат, отсе трагічний вузол, або, коли хочете, трагічна вина короля Ліра. „La couronne, c'est le crime“ — мовляв Віктор Гюґо. Невдячність його старших дочок була тільки впливом його королювання. Він перед тим не знав їх, не дбав про них, не любив їх; він остатнім і одиноким актом великодушности супроти них дав

їм ту свою сорочку Деяніри — необмежену власть. І що-ж? Вона тільки розвила, розвернула в їх серцях усі погані зароди та інстинкти, що доси дусилися в них під тиском царської та батьківської поваги. „Тепер закон мій“ — говорить Гонеріля, — „хто має право потягати мене до одвічальности?“ І за що мали бути вони вдячні батькови? Або, коли хочете, вони й були вдячні; вони одержали від нього власть, але не всю, обмежену його волею, його старечими примхами, і забажали мати в руках і зберегти батьківське наслідє в повній формі, в цілім обемі; старий батько стояв тому на заваді — геть з ним! Ось вам королівська форма вдячності: *ratio status*. Правдива вдячність не купуєся дарами, навіть коронами, вона пливе з любови — не до порфіри, не до дарунків, але до людини.

У неї голос

Усе тихесенький був та ніжненький —
Се річ у жєнщини безцінно люба! —

голосить Лір над трупом Корделі. Аж тоді він пізнав — ні, не пізнав розумом, а серцем відчув, де лежав правдивий скарб, яким він колись користувався не підозріваючи його і який зневажливо копнув ногою в першій сцені своєї трагедії!

Так зрозумівши свою тему Шекспір переводить її з незрівнаним майстерством. Перша сцена трагедії містить відразу її експозицію, маркує всі головні її фігури. Едмунд знайомить ся з Кентом — у-друге вони зустрінуть ся аж при трупі короля — Едмунд також трупом. Кент із можливого, впливового лорда робить ся вигнанцем — реституція буде аж у остатній репліці трагедії. Глостер признаєсь Кентови до гріха й нелегального сплodgeня Едмунда — експіация буде аж у пя-

тим акті трагедії, але гріх плодитиме тимчасом иньші гріхи і як червяк розточить два доми — його власний і королівський, зіжре його самого й двох королівен і на посідок Едмунда. Король у повнім маєстаті довершує акту королівського великодушя й самодурства, — все далше буде безпосереднім наслідком сього фатального акту. Корделя йде на чужину відіпхнена тим, кого найбільше любила, висьміяна сестрами, яких гадючу вдачу знає далеко краще, ніж засліплений своїм королівством батько, — йде з глибокою раною в душі, якої не зможе загоїти любов мужа і яка фатально тягтиме її назад до рідного краю. Старші сестри тут же починають конспірацію против короля, свого батька. Ціла трагедія в завязці вже тут. Нема сумніву, що при тій нагоді обі сестри вспіли кинути оком і на Едмунда; зараз на початку другого акту ми чуємо, що Регана тягне свого Корнуваля до Гльостера в гостину: очевидно її тягне туди щось більше, ніж бажане засягнути в старого Гльостера поради про справу, про яку сей не має ніякого понятя.

Щоб у повні оцінити Шекспірову техніку при обробленю сеї трагедії, досить буде вказати ті новости, які впровадив він у розвій теми і яких не знайшов ані у Голіншеда, ані в давнійшій драмі. Ми вже згадали, що там не було ані сліду історії Гльостера й його синів; знайшовши сю історію в звязку в моднім тоді романі Шекспір зробив із неї не лише ефектовний контраст до історії Ліра з його дочками, але тісно з головним руслом трагедії злучений вузол, пружину страшних complication і глибокої моральної експіації. Не знайшов Шекспір у своїх попередників і того, що треба вважати короною його трагедії — божевіля Ліра та його просьвітління в божевілю. Для кон-

трасту з засліпленим, але величнім духом короля Шекспір сотворив симпатичну, та з дрібнішого матеріялу збудовану фігуру дурня — того першого королєвого провідника на тісній стежці соціального зрозуміння королівських постанов та законів. Другим провідником, що заводить старого, нещасного короля далеко глибше, на саме дно безодні, являєть ся ніби-божевільний Едгар: його вид для Ліра, мов удар обуха в голову. Завважте, що тільки від того моменту, від того виду крайньої нужди й упідлення в Лірі будять ся альтруїстичні почуття, він перестає думати про себе, в його душі блискають образи страшенної несправедливости суспільного устрою, і першим відрухом напів божевільного ума він силкуєсь роздягти ся, скинути з себе все чуже, все позичене! В старшій драмі про Ліра є також ніч з грозами й бурею, є також Лір вигнаний дочками на пустелю, але там він не божеволіє, лише кає ся того, що поступив несправедливо з Корделею і постановляє йти до неї. Шекспірів Лір не знає покаяння, не згадує про Корделю; його власне я в тій страшній катастрофі щезає перед його свідомістю; він чує себе лише частиною загальної нужди, загального горя всіх бідних та покривджених. Лише пізнійше навіязуючи до сеї важкої хвилі, його божевільна голова вихрить ся иньшими думками, про иньшу соціяльну політику. „Чи ти бачив, як хазяйський собака гавкає на старця?... І як неборак утікає від пса? Вбачай же тут великий образ власти. Слухають люде й собаки, як він у службі...

Ніхто не винен, ні, ніхто, кажу вам!

Всіх виправдать! Знай се від мене, друже!

Я запечатаю уста доносу.

Ну, розумієть ся, що такий король — ще більша утоція від того, що віддає своє царство

дочкам за гарні фрази — і Лір у Шекспіра мусить гинути, коли у Голіншеда і в старшій драмі він на кінці знов сїдає на троні.

Дуже інтересна для зрозуміння Шекспірової техніки фігура Кента. На око вона здається ясна та проста, а при ближшій огляді змальована і видна нам лише з одного боку, так як бачимо все лиш одну півкулю місяця, а зовсім не знаємо другої. З деяких натяків у драмі ми можемо догадувати ся, що Кент веде якусь широко розгалужену конспірацію, порозуміває ся з Французами і з англійськими дворянами і що у нього по за позірною дбайливістю про старого короля криють ся ширші політичні пляни. Він числить на побіду Французів, не хоче здемаскувати себе навіть тоді, коли вже пробуває у французькім таборі, щоб не попусувати якогось дуже важного діла, — але що се за діло, ми так і не дізнаємо ся. Первовзір до Кента Шекспір знайшов у старшій драмі, але там сей вірний слуга служить королеви, мандрує з ним до його наймолодшої дочки, тай більше нічого. Роля Кента в Шекспіровій трагедії виглядає як переполовинена, немов би первісно автор подав був повний образ його конспірацій, а потому роздумав і повичеркував деякі уступи, вважаючи їх зайвими.

І подумати собі, що та страшенна вівісекція королівського маєстату була перший раз виставлена перед очима короля Джемса — одного з найпустіших, найбільше зарозумілих та легкодушних англійських володарів, та все таки чоловіка не позбавленого бистрої інтелігенції та підзорливості!

Іван Франко.